

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2446>

Number: 27, p. 379-398, Autumn I 2014

TÜRK KÜLTÜRÜNDE AĞAÇ KÜLTÜ VE ŞOR KAHRAMANLIK DESTANLARINA YANSIMALARI

*TREE CULT IN TURKISH CULTURE AND ITS AFFECTS TO SHORIAN
HEROIC EPICS*

Dr. Mehmet Emin BARS

Pasinler Ortaokulu Pasinler/Erzurum

Özet

Kült, Tanrı veya Tanrı olarak kabul edilen tabiatüstü güçlere sahip varlıklara saygı göstermek, onlara tapınma ve bağlılığı ifade eden söz ve hareketlerde bulunmaktır. Kült, ilkel inançlardan ilahî ve beşerî dinlere kadar bütün inanç sistemleri içinde görülür. Türk halk kültüründe de atalar, Gök Tanrı, yer-su (dağ, ağaç, su), ateş, hayvan, ölümler kültürleri vardır. Çeşitli tabiat unsurlarına atfedilen değerlerin bir kısmı halk inançları içinde yaşarken bir kısmı da edebî eserlerde varlığını sürdürür. Eski Türkler tabiatta bazı gizli güçlerin bulunduğu inanıyorlardı. Tabiat varlıkları birer ruha sahiptirler. Bu ruhlar iyi ve kötü ruhlar şeklinde iki gruba ayrılıyordu. Türkler tabiat ruhlarına at ve koyun kurban ederlerdi. Eski Türklerde medeniyetin beşiği olarak kabul edilen ağaca ve ağaç sevgisine çok önem verilirdi. Türk inanç sisteminde kutsal ağaçlar, Gök Tanrı'nın simgeleri arasındadır. Bu ağaçlar gökte bulunan ve Tanrı'nın yaşadığına inanılan cennete kadar yükselmektedir. Türk mitolojisinde tüm ağaçlar kutsal değildir. Kutsal olarak kabul edilen ağaçların belli özellikleri vardır. İlkel zamanlarda sade bir ağaca tapılmamıştır. Ağaçtan tezahür eden, onun ima ettiği bir şeyden ötürü ona hürmet edilmiştir. Ağacın kendisinden ziyade, onun arkasında var olduğu düşünülen birtakım gizli ruhanî varlıklara karşı bir saygı vardır. Bir ağaç ifade ettiği güçten ötürü kutsal olarak kabul edilmiştir. Çalışmamızda önce en eski devirlerden itibaren Türkler arasında var olduğu tespit edilen kutsal ağaç ve ağaç kültürü ile ilgili inanış ve uygulamalar hakkında bilgi verilmiş, daha sonra on beş Şor kahramanlık destanında ağaç kültürünün varlığı incelenmiştir. İnceleme sonucunda, destanlarda eski Türk inancının izlerini taşıyan ağaç kültürünün güçlü biçimde var olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Şorlar, ağaç, kült, destan, Türkler

Abstract

Cult is to show respect to the god or the creatures that had supernatural powers which were accepted as the god, to take words and actions which state the adoration and dependance to them. Cult is seen in all the religions from primitive beliefs to divine and humane religions. Also in Turkish culture, there are the cults

of sky god, ground-water (mountain, tree, water) fire, animal and deads. While some of the values which were attributed to various natural factors live in society beliefs, some of them continue their existence in literary works. Ancient Turks believed that there were some secret powers in the nature. Natural beings have their own souls. These souls were divided into two groups as good and evil souls. Turks sacrificed horse and sheep to the nature souls. In old Turkish tradition, the tree which was accepted as the cradle of civilization and the life of tree were cared very much. In Turkish belief sacred trees are among the symbols of sky god. These trees rise up to the heaven which was in sky and believed that god lived there. In Turkish mythology, all the trees are not sacred. The trees which were accepted as sacred had some obvious features. In primitive times, the adoration was shown not only to one tree. Respect was shown to it because of the thing that was appeared from tree, implied by it. There is a respect not to the tree itself but to some secret spiritual creatures which were thought to be at the back of it. A tree was accepted as sacred because of the power which was implied. In our work, firstly the information about sacred tree which was determined in Turks beginning from the oldest eras and the beliefs and applications about tree cult were given, then the existence of the tree cult was analysed in fifteen Shorian heroic epics. As the result of this analyse, it is seen that the tree cult which had the traces of ancient Turkish belief in epics was seen powerfully.

Key Words: Shorians, tree, cult, epic, Turks

GİRİŞ

Şorlar, Kuzeydoğu Türk lehçeleri grubunda yer alan, Şor Türkçesini konuşan küçük bir Türk topluluğudur. Şor Türkleri, Sibiry'a'nın güneybatısındaki Kemerovo'da; bu yönetim birimine bağlı Miski, Taştagol, Novokuznetsk gibi yerleşim merkezlerinde ve Tom, Mras, Kondom ırmakları kıyılarında yaşamaktadır. Şorlar on yedi boya ayrılmaktadır. Bu boylar: Kara Şor, Sarı Şor, Ak Şor, Tayeş, Keçin, Aba, Kızay, Kobiy, Kıy, Karga, Çeley, Çettiber, Kalar, Sebi, Tartkın, Keres, Çoral'dır. Eski Sovyetler Birliği'nde 1989 yılında yapılmış olan nüfus sayımına göre Sovyetlerde yaşayan Şorların toplam nüfusu 16.652'dir. Bu nüfusun büyük bir bölümü Kemerovo'da yaşamaktadır. Bu yönetim biriminde yaşayan Şorların nüfusu 12.585'tir. Şorlar, başlangıçta, Rus misyonerlerinin Şor diline uyarladıkları Kiril alfabesini kullanmışlardır. 1930'da Lâtin alfabesine geçen Şorlar, 1938'de yeniden Kiril kökenli alfabeyi kabul etmişlerdir. Şor yazı dilinin varlığını sürdürdüğü bu yıllarda Şorca pek çok eser yayımlanmıştır. Bazı Rus klâsikleri Şorcaya çevrilmiş, Şor şair ve yazarlarının şiirleri, hikâyeleri, halk ağzından derlenmiş destan ve masalları yayımlanmıştır (AKALIN, <http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/3.php>).

Sibiry'a'daki Türk boyları üzerindeki ilk çalışmalar Rus misyonerleri ile başlar. Rusya, Türk boylarını Hristiyanlaştırmak amacıyla bölgeye misyonerler gönderir, buralarda misyoner okulları açar. Misyonerler, Sibiry'a'daki çalışmalarını sırasında Hristiyanlıkla ilgili eserleri Türk boylarının dillerine çevirirler. Misyonerlerden bazıları bir taraftan çeviri yaparken, diğer taraftan da bölgedeki Türk boyları üzerine çeşitli araştırmalar yaparlar. 1928 yılında kurulan "Altayskaya Missiya" Altay ve Sibiry

taygalarında faaliyete başlar. Rus Ortodoks Kilisesi tarafından kurulan bu cemiyetin asıl amacı Altay ve Sibiryalı halklarını Hristiyanlaştırmaktır. Cemiyet, Rus kültürünün bölgeye yerleşmesinde de önemli çalışmalarda bulunur. Kazan'da yapılan ilk toplantıda bölge insanının dilini, kültürünü, tarihini, algılayışını öğrenme ve araştırmanın ilk yapılması gereken şey olduğu kararlaştırılır. Bu misyonerlerden biri olan Vasiliy İvanoviç Verbirski ile başlayan çalışmalar, Wilhelm Radloff ile devam eder. Radloff, 1861 yılının yaz aylarında Tom ırmağının üst kısmında, Şorların yaşadığı köylerden ağırlıklı destan olmak üzere Şor folkloru ile ilgili çok sayıda malzeme toplar, metinler üzerinde hiçbir oynama yapmadan olduğu gibi yazıya geçirir. Sovyetler Birliği zamanında Şor destanlarıyla ilgili çalışmalar daha sistemli bir hâle gelir. Sovyetler Birliği Akademisi'ne bağlı enstitülerin bünyesinde çalışan araştırmacılar, Şor destanlarını sistemli bir biçimde derleyip araştırırlar. Bu ilim adamlarından N. P. Dırenkova'nın 1920-1940 yılları arasında Şorların bölgesine düzenlediği ilmî seyahatlerde derlediği metinler içinde 44 Şor destan metni de yer alır. Bugüne kadar Şor destanlarının 130 varyantı derlenebilmiştir. Derlenen bu destanların ancak 26 tanesi yayımlanabilmiştir (KURPEŞCO, http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_2/kurpesko.pdf. 223-228; Akalın, 1993: 193; Ergun, 2006: 13-22).

1. Eski Türk İnançlarında Ağaç Kültü

Kült, kelime mânâsıyla ibâdet, tapınma, din, âyin, kutsal varlıklara gösterilen saygı anlamlarına gelir. Kült, Tanrı veya Tanrı olarak kabul edilen tabiatüstü güçlere sahip varlıklara saygı göstermek, onlara tapınma ve bağlılığı ifade eden söz ve hareketlerde bulunmaktır. Kült *"Türk mitolojisinde doğaüstü varlıklar şeklinde tasarlanan yüce ve kutsal varlıklara gösterilen saygı, ihtiram ve bazen de tapınmadır"* (Bayat, 2007: 80). Tanrı veya Tanrılarla ilişki içindeki belirli bir gruba ait inançları ve âyin (ritüel) gibi dinî eylemleri ifade eden kült, ilkel inançlardan ilahî ve beşerî dinlere kadar bütün inanç sistemleri içinde görülür. *"Kült kabul edilen varlıklar insanlarda korku veya ürperiş uyandıran, dolayısıyla tekin olmayan büyük, yüksek, karanlık ve ulaşılmaz niteliği haiz varlıklardır. Bu varlıklar dağ, orman veya ağaç, su, ateş ve taş gibi müşahhas varlıklardır. Bu varlıkların genel durumu ve insanlar üzerinde bıraktıkları etki ve etraflarında oluşan inanç neticesinde kült olarak telakki edilirler. Şamanlıkta bütün kâinat insanlara faydalı veya zararlı ruhlarla doludur"* (Özarlan, 2003: 94). Türk halk kültüründe atalar, Gök Tanrı, yer-su (dağ, ağaç, su), ateş, hayvan, ölümler kültleri vardır. Çeşitli tabiat unsurlarına atfedilen değerlerin bir kısmı, zamanla bazı değişikliklere uğramakla beraber, halk inançları içinde yaşarken bir kısmı da edebî eserlerde varlığını sürdürür. Türk kültüründe önemli bir yeri olan kültlerin tespiti ve gelecek nesillere aktarımı, kültürel değerlerimizin yaşatılması açısından önemlidir.

Evrenin var oluşundan beri su, hava, toprak kadar önemli ve hayatın merkezinde var olan bir unsur da ağaçtır. *"Ağaç, her şeyden önce varoluşu, hayatı, canlılığı, bereketi temsil eder. Türk ve Dünya kültüründe ağaca çağlar içinde birbirinden farklı pek çok rol verilmiştir: kozmik ağaç (dünya ağacı, hayat ağacı...), Tanrıyla iletişim aracı olarak ağaç, şeytan ya da kötü ruhları kovma törenlerinde ağaç, tabiat olaylarını yönlendirme"*

törenlerinde ağaç, güneşin batışını engelleme ya da geciktirme törenlerinde ağaç, rüzgâr estirme ya da durdurma törenlerinde ağaç, ay tutulmasını engelleme ya da tutulan ayı kurtarma törenlerinde ağaç, yağmur yağdırma törenlerinde ağaç, sağaltma törenlerinde ağaç, defin törenlerinde ağaç, bereketi artırmaya yönelik mevsimlik törenlerde ağaç, şekil değiştirme ya da bitkilerin kökenleri ile ilgili mitlerde ağaç..." (Gürsoy, 2012: 44). Eski Türklerde medeniyetin beşiği olarak kabul edilen ağaca ve ağaç sevgisine çok önem verilir. Bu ağaçlar arasında özellikle kayın, çam, kavak, ardıç, çınar önemli yer tutar. Çalışmamızda önce en eski devirlerden itibaren Türkler arasında var olduğu tespit edilen kutsal ağaç ve ağaç kültürü ile ilgili inanış ve uygulamalar hakkında bilgi verilecek, daha sonra on beş Şor kahramanlık destanında ağaç kültürünün varlığı incelenecektir. İncelenen destanlar şunlardır: Altın Kağan, Ak Ölen ile Kır Ölen, Altın Ergek, Altın Sırık, Altın Taycı, Aran Taycı, Ay Mögö, Kağan Argo Ablalı Kağan Mergen, Kağan Kes, Kağan Pergen, Kara Kağan, Karattı Pergen, Kartıga Pergen, Delikanlı, Ölen Taycı. Destan metinleri Metin Ergun tarafından hazırlanan "Şor Kahramanlık Destanları" (2006) adlı eserden alınmıştır.

Eski Türkler tabiatta bazı gizli güçlerin bulunduğuna inanıyorlardı. Tabiat varlıkları birer ruha sahiptirler. Bu ruhlar iyi ve kötü ruhlar şeklinde iki gruba ayrılıyordu. Asya Hunları, Göktürkler ve Uygurlar yılın belli dönemlerinde Gök Tanrı'ya, atalara, tabiat ruhlarına at ve koyun kurban ederlerdi. Tabgaçlar ilk ve sonbaharda atalara kurbanlar sunar, tapınak makamındaki taş-ev içinde kesilen kurbandan sonra etrafa kayın ağaçları dikerek kutsal ormanlar meydana getirirlerdi (Kafesoğlu, 2012: 290-291). Ağaç kültürü eski Türk inancını meydana getiren mukaddes "Yir-sub" telakkisi içinde yer almaktadır. Üstünde insanların yaşadığı yer, "Yer-su" denilen ve insanlara yardım eden bir ruhlar camiası olarak tasavvur edilir. Kara Kırgızlar arasında kısır kadınların çocuk doğurabilmek için tek başına bir elma ağacının altında yerde yuvarlanmaları bu suretle çocuk sahibi olacaklarına inanmaları ağaç kültürü ile ilgilidir. Sibiryaya toplulukları orman ruhunu ak saçlı kocaman bir ihtiyar olarak tasavvur ederler. Aynı zamanda yabanî hayvanların hâkimi olan bu ruh, ormanın derinliklerinde bazen haykırır, bazen ağlar, bazen de kahkahalarıyla ormanı çınlatır (Özarlan, 2003: 95-97). "Mitolojik dönem Türk düşüncesinde kutsal (mübarek) ağaç, Tanrı'ya ulaşmanın yoludur. Yani Tanrıyla insan arasında bir vasıta. İnanca göre kutsal dağlar gibi kutsal ağaçların da başları insan gözüyle görülmeyecek şekilde göğe doğru uzanmakta ve Türk düşüncesine göre gökte olduğu farz edilen ve bir ışık aleminden ibaret olan Cennet'e ulaşmaktadır. Cennet de Türk düşüncesinde esas itibarıyla 'mekândan münezze' olarak kabûl edilen Tanrı'nın dünyayı ve insanları idare ettiği mekândır. Kutsal ağaçlar, zamanla bu konumdan uzaklaşarak Türkün düşüncesinde Tanrı'nın somut bir görüntüsü olarak algılanmaya başlamış ve "tanrısal"lık kazanmıştır. Dağ ve Hakanla birlikte bir nevi Tanrı'nın yeryüzündeki izdüşümü olarak görülür hale gelmiştir. Tanrı değil, fakat tanrısal olarak kabûl edilen kutsal ağaç, Türk düşüncesinde ileriki dönemlerde Tanrı'ya sembolize etmeye başlamıştır. Kutsal ağaç artık mitolojinin sözcüklerinde Tanrı'nın ve dünyadaki tanrısallığın sembolü haline gelmiştir" (Ergun, 2000: 23). Türk inanç sisteminde kutsal ağaçlar, Gök Tanrı'nın sembelleri arasındadır. Bu ağaçlar gökte bulunan ve Tanrı'nın yaşadığına

inanılan cennete kadar yükselmektedir. Ulu ağaçlar Tanrı'yı sembolize eder. Türk mitolojisinde tüm ağaçlar kutsal değildir. Kutsal olarak kabul edilen ağaçların belli özellikleri vardır. Bir ağacın kutsal olarak görülebilmesi için mutlaka bu vasıflardan en az birine sahip olması gerekir. Bu vasıflar şunlardır:

- a. Yalnız ağaç olmalıdır.
- b. Yapraklarını ya yaz-kış dökmeyen ya da çok az döken bir ağaç olmalıdır.
- c. Etrafındaki ağaçlardan ya daha uzun, ya da daha heybetli, daha gösterişli olmalıdır.
- ç. Meyvesiz olmalıdır.
- d. Etrafındaki ağaçlardan daha yaşlı olmalıdır.
- e. Geniş ve koyu gölgeli olmalıdır (Ergun, 2000: 23-24).

İlken dinî anlayışına göre ağaç bir gücü temsil eder. İlkel zamanlarda sade bir ağaca tapınılmamıştır. Ağaçtan tezahür eden, onun ima ettiği bir şeyden ötürü ona hürmet edilmiştir. Ağacın kendisinden ziyade, onun arkasında var olduğu düşünülen birtakım gizli ruhanî varlıklara karşı bir saygı vardır. Bir ağaç ifade ettiği güçten ötürü kutsal olarak kabul edilir. Ağaç, yıkılmazlık ve devamlılık, düzenli olarak tekrar ortaya çıkışı gibi özellikleriyle hayatın düzeni içinde kutsalın gücü olarak kendisini gösterir. Ağaç bu nitelikleriyle evreni ifade etmek için ortaya çıkmıştır (Eliade, 2005: 317-321). Ağaçlar yeni doğan çocukların koruyucusudurlar. Doğumu kolaylaştırırlar, toprağın yaptığı gibi çocukların hayatlarının korurlar. Ağaçlara dokunmak, yaklaşmak, insanlar için hayırlı ve faydalıdır. Bununla kuvvet kazanan kadının verimliliği ve doğurganlığı artar (Eliade, 2005: 363-364). Ağaç, mağara kültürüne benzer biçimde anne rahmi, çoğalma, üreme anlamlarına gelir. Ağaç kutsal nitelikli törenlerde kullanılır. Şeytan ya da kötü ruhların kovulma törenlerinde, güneşin batışını engelleme, rüzgâr estirme ya da durdurma, ay tutulmasını engelleme gibi tabiat olaylarının yönlendirme törenlerinde, sağaltma törenlerinde, defin törenlerinde, suyun kaynağını bulma törenlerinde, çocuk sahibi olma ve doğan çocuğu yaşatma pratiklerinde, bereket artırma için yapılan mevsimlik törenlerde vazgeçilmez unsurlardan biri de ağaçtır (Kaya, 2007: 533-534).

Tiyen-şan Kırgızları bir kişi öldüğünde onu toprağa gömmezler, ölüyü bir tabutun üzerinde ulu ağaçlarından birinin üzerine koyar, ölünün kemikleri çürüyünceye kadar orada bekletirlerdi. Yakutlarda kadınlar kutsal ağaçların altında, ak boz at derisinin üzerine oturarak yer sahibine dua ederlerdi. Buna benzer ağaç kültürüne Anadolu'da da rastlanır. Yenişehir köylerinden birinde yaşlı bir ağacın yanında dua ederek, bu ağacın altından geçerek kadınlar çocuk dilerler. Yukarı Asya'da yaşayan kavimler kayın ağacına taparlardı. Kayın ağacı şaman törenlerinde, bayramlarda, ayinlerde özel bir yer tutardı. Şaman davulunun üzerinde resmedilmiş olan ağaçlar, Tanrılar tarafından takdis edilen kayını ifade edermiş (Gökyay, 2000: CCXCIV-CCXCVIII).

Ağaç dünyanın merkezi olarak kabul edilir, kökleri ve dalları ile yeri ve göğü birleştirir. Tabiatla ve toplumda cereyan eden en önemli olaylar ağaçla ilişkilendirilir.

Büyük hamî ruhlara sunulan kurbanlar orman sahibine de sunulur. Avcı-toplayıcı Türk boyları kanlı kurban sunarlardı. Ağaçlara bağlanan bez parçaları da kansız kurban olarak görülebilir. Hunlardan itibaren ağacın kutsallığı bilinmektedir. Hunlar ağaçlara kurbanlar sunar, kurbanın kanını yapraklara serperlerdi. Başını ve derisini ağacın dallarına asarlardı. Hunlarda palamut ağacı ağaçların anası kabul edilirdi. Bu ağaç kurtarıcı olarak görülür, bütün nimetler bu ağaç tarafından verilir. Devletin ileri gelenleri bu ağaca hürmet ederlerdi. Türklerde tüm ağaçlar kutsal olarak görülmezdi. Bir takım özellikleriyle dikkat çeken ağaçlar kutlu olarak kabul edilirdi. Yapraklarını dökmeyen, dış yapısıyla farklılık gösteren, tenhada bulunan, büyük, yaşlı ve güzel olan, meyveleriyle şifa veren ağaçlar kutsal olarak kabul edilmişlerdir. Böyle ağaçların altında kurbanlar verilir, kesilen hayvanların derileri de ağaçların dallarına asılırdı. Kutsal olarak kabul edilen ağaçlar, İslamiyetten sonra da Alevî-Tahtacı ve Yörük toplumunda varlığını korumuşlardır. Alevî toplumu ulu ağaçları kutsal kabul eder, hürmetle tazim ederler ve bu ağaçlara ziyaretlerde bulunurlar. Tahtacılar'da muharrem ayında ve salı günlerinde ağaç kesilmez, işe başlayacakları zaman ağaçlar için dualar okunur. Kutsallığına inanılan ağaçların motiflerini ölümlerin mezar taşlarına işlerler. Tenha ağaçlara dileklerde bulunmak için çaput bağlarlar. Türkler ata-baba ruhlarının büyük su kenarlarında, yüksek dağlarda, sık ormanlıklarla gölgesi bol olan ağaç altlarında ikamet ettiklerine inandıklarından dolayı ağaçlar kutsal olarak kabul edilmiştir. Orman canlı varlıkların evidir. Bundan dolayı gereksiz yere ağaçlara zarar vermenin, onları tahrip etmenin sebepleri daha iyi anlaşılır. Bu tür davranışlarda bulunmak ağaç veya orman ruhunun öfkelenmesine neden olur. Bu konulara dikkat etmemek birçok felakete neden olacağından hem avlanmada hem de ağaç kesiminde doğal denge korunmaya çalışılmalıdır. Türk kültüründe hamî ruhlara kurban kesildiği gibi orman sahibine de kurban sunulur. Gök Tanrı'ya kurban ritüellerinde orman dikme geleneği vardı. Batı Sibiryalılar arasında her insanın hayatının temelinde onun ikinci benî olarak kabul edilen ağaçla ilişkili olduğuna inanılırdı. Birisi uykusunda yıkılan bir ağaç görürse bu çok kötü alamet olarak kabul edilir, yakınlardan birisinin ölümünün yaklaştığı şeklinde yorumlanırdı. Eğer genç bir ağaç yıkılırsa genç insanın, yaşlı bir ağaç yıkılırsa yaşlı birinin öleceğine işaret edilirdi. Sibiryalı Türklerinde ağaç çocuğu yedirir, büyütür, hayatın simgesi olarak görülürdü. Son dönemlere kadar çocuğu olmayan Yakut kadınlar, kara çam ağacının yanında, beyaz at derisini ağacın altına sererek dua ederler. Duadan sonra çocuk sahibi olanlar bunun Tanrı ve ağaç ruhları tarafından verildiğine inanırlardı. Diğer taraftan ağaç devlet simgesidir. Aynı zamanda her insanın bir soy ağacının olduğu varsayılır. Soy ağaçları sembolik biçimde kökleriyle ataları, gövdeleriyle yaşayan soyu, dallarıyla da gelecek nesilleri temsil eder (Bayat, 2007: 176-186).

Eski Türklerde tek başına duran ulu ağaç, sahibine güç ve refah getiren kutsal bir varlık olarak tasavvur edilirdi. Tek başına duran bu ağaçlar, iyi ve kötü ruhların toplanma yeridir. Bir Türk boyu olan Karakoyunlulara göre, kutsal ormanları, kutlu bir kişi tarafından yarısına kadar yanmış olan ve toprağa dikilen bir çubuktan oluşmuştur. Bu inanca bağlı olarak hem kutsal ormanlarının yaratıcısına hem de ormanına Kara

oğlan adını verir. Bir türbe veya yatacın etrafına dikilen ağaç da yatacın olağanüstü özelliklerini alarak bir anlamda onun tamamlayıcısı olur. Halk inanışlarında ağaç her zaman canlı bir varlık olarak görülmüştür (Boratav, 2012: 30-32).

Türk inanış sisteminde kaynakları tarih öncesi dönemlere uzanan pek çok inanış ve uygulama çeşitli değişim ve dönüşümlerle günümüze kadar ulaşmıştır. Bu aktarım sayesinde Türkler, kültürel kimliklerini korumuşlardır. En eski devirlerden itibaren, hemen her Türk boyunun inanç sisteminde farklı ağaçların kutsal kabul edildiği görülmektedir. Başlangıçta, Tanrı'nın ve hükümdarın sıfatı olan bu kutsal ağaç inancı, zamanla hükümdarlığı, ataları temsil etmiş, sülalenin ve boyun temsilcisi olmuştur. En eski devirlerden günümüze kadar Türk toplulukları arasında ağaç kutsal kabul edilir. Ağaç kültü Türk sosyal hayatında önemli bir yere sahiptir. Mevsimden mevsime kendini yenilemesi ve daha birçok özelliğinden dolayı ağaç, Türk toplulukları arasında hayatın ve sonsuzluğun timsali olarak görülmüştür. Türk insanı ağacın oluşumu ile kendi hayatının tabii seyri arasında bir benzerlik olduğuna inanmış ve yaşadığı her coğrafyada kutlu mekânlarla ağaçlar arasında çeşitli münasebetler kurmuştur. Bu inanışın bir sonucu olarak, en eski devirlerden günümüze kadar Türk toplulukları arasında mabetlerin çevrelerine ve mezarların yanlarına ağaç dikilmiştir. Ağacın maddî varlığı kutsal olarak görülmemiş, temsil ettiği güç kutsal olarak görülmüştür. Farklı Türk toplulukları arasında görülen kutsal ağaç ile ilgili inanışlar arasında benzerlikler görülmektedir. Ağacın yerin dibine kadar inen kökleri, göğe doğru dik bir tarzda yükselen gövdesi, gökyüzüne kadar uzanan dal ve yaprakları, mevsimden mevsime kendini yenilemesi gibi bazı özellikleriyle, iptidai insanın düşüncelerinin biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır. Her ağaç her yerde her zaman kutsal kabul edilmemiş, en çok meyvesiz ve ulu ağaçlar takdis edilmiştir. İnsanoğlu, küçük bir filizden gün geçtikçe büyüyerek gelişen ve sonunda bir nedenle kuruyup çürüyen ağaçla, kendi hayatı arasında bir benzerlik kurmuştur. En arkaik devirlerden günümüze kadar, hemen bütün mabetlerde ve mukaddes beldelerde ağacın varlığı dikkat çekicidir. Türk toplulukları arasında dünya ağacı sembolizmi bulunur. Kozmik olarak dünya ağacı yerin merkezinden yükselmekte ve kozmik bölgeleri birbirine bağlamaktadır. Onun kökleri yerin derinliklerine kadar uzanmaktadır. Moğollar ve Buryatlara göre, Tanrılar bu ağacın meyvesiyle beslenir. Altay Türkleri ise çocukların ruhlarının doğmadan önce, küçük kuşlar olarak kozmik ağacın dallarında dinlendiğine inanırlar. Bu inanışın bir sonucu olarak, şamanın davulunun dünya ağacından yapılmış olduğu kabul edilir. Buryatlar, Yakutlar, Çeremisler, Başkurtlar, Kazaklar ve Kırgızlar, arazide tek duran ulu ve yaşlı çam, kayın, servi ve çınar ağaçlarına nezirler adanmış, kurbanlar sunmuş, birtakım dini törenlerle onlardan dilekte bulunmuşlardır. Ağaçlar kuruyup gitseler bile, yine de onlara nezirler ve kurbanlar sunulmaya devam edilmiştir. Yakut şamanlarının her birisinin ayrı bir ağacı olurdu. Şaman olmak isteyen bir genç, bir ağaç dikerdi. Bu ağacın büyüyüp gelişmesine paralel olarak şaman gencinin de rütbesi yükselirdi. Şamanın ölümü ile birlikte ağacı da yok edilirdi. Şaman ile ağacı arasında bir bağ olduğuna inanılır, birinin hayatının ötekiyle ilişkili olduğu

düşünüldü. Yakutlarda bazı ormanların kutsal olduğuna dair inanç vardı. Yakut avcılarını dokuz nefer orman iyemesinin bulunduğuna inanırlardı. Bu inanca bağlı olarak, Yakut Türkleri güz avına çıkmadan önce, yağ ile eti ateşe atar, “Boyahay” adını verdikleri koruyucu orman iyemesine sunar ve çeşitli hediyelerle onu memnun etmeye çalışırlardı. Böylece, avlarının bereketli geçeceğine inanırlardı. Ayrıca, ağaçlara renkli çaputlar ve kıymetli kürkleri bağlar, yaptıkları bu ilk avın şeklini de ağaç gövdelerine çizerlerdi. Türkler; doğum, ölüm, evlenme ağaçları gibi, belli ağaçların belli özelliklerinin olduğunu kabul ederler. Belli ağaçlar bir takım hastalıkları iyileştirici ve şifa verici özelliklere sahipti. Ağaçlar yaprak döktüğü dönemlerde keder ve uğursuzluk, çiçeklenip yaprak verdiği zamanlarda da hayır ve iyilik getirir. Bu inancın bir sonucu olarak, cenaze defni için yaprak dökümüne veya ağaçların tomurcuklanmasına kadar beklenilirdi (Işık, 2004: 90-102).

“Altayların kuzeyindeki ormanlı Şor Türkleri, avlanmaya giderlerken çok saygılı oluyorlar, temizleniyorlar, yalan söylemiyorlar ve hatta cinsi ilişkide bile bulunmuyorlardı” (Ögel, 2006: 489). Başkurlarda ağaç kültürü derin bir iz bırakmıştır. Başkurlar kayın ve ardıç ağaçlarına saygı gösterirlerdi. Ulu Katay urugu Başkurlarının Sıgay köyü halkının “Bay Kayın” veya “Bay Savul” dedikleri mübarek saydıkları bir kayın ağacı vardı. Halk bu ağacın yanında nezir kurbanları keser, yağmur duaları ederdi (İnan, 1998: 257). Nahçıvan bölgesinde, ağaçlar mitolojik özelliklere sahiptir. Ağacın gölgesi, serinliği, nimeti olduğu için ona geleneksel saygı gösterilir. Burada Eski Türk inançlarının izlerini taşımakta olan kutsal ağaçlar da mevcudiyetini sürdürmektedir. Bu ağaçlar geleneksel Türk inanç sistemi içinde yer alır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nde özellikle ardıç, karaağaç, çınar, çalı, dut, söğüt, iğde, dağdağan, mermerik, yemşan, elma, kus, azmut, itburnu vs. ağaçların kutsallığına inanılır. Nahçıvan’ın Şerur, Babek, Culga, Ordubad, Şahbuz gibi ilçelerinin çeşitli mıntıklarında bulunan bu ağaçları ziyaret edenler, dallarına bez sarar, bu kutsal ağaçların kendilerine mutluluk getireceğine inanır, onların üzerine para vb. eşyalar bırakarak giderler. Bu ağaçları kesmek, onlara zarar vermek günah sayılır. Bu ağaçlara zarar veren kişi hayır görmez, onun ailesinde bir afet baş gösterir (Amanoğlu, 1998, 37-41). Başkurdistan’ın İk Nehri boyunda yaşayan Tatar kızları, kayın suyu toplarken çiçeklerden yapılan taç ile fal açarlar. Nehre atılan taç batarsa, bu tacın sahibi ölecek veya sevgilisi onu unutacak; taç bir yerde dönüp durursa, sahibi evlenemeyecek, evde kalacak; çiçekten taç nehir kenarına dönerse, kız kendi köyünden biri ile evlenecek; taç hangi tarafa akıp giderse, kızı da o taraftan istemeye gelecekler. Bu tür fal, Tatarlarla iç içe yaşayan Ruslar ve Çuvaşlarda da vardır. Çuvaş Türklerinde fal, kayın yapraklarından yapılan taç ile açılır. Kızlar, taç yaptıkları günün ertesi, gizledikleri taçları başlarına takıp subaşına gider ve fala bakarlar. Tatar Türklerinde yeni doğan bebek, hamamda kayın dallarından yapılan süpürge ile yıkanır. Böylece bebeğin sıhhatli, sağlıklı gelişmesi amaçlanır. Loğusanın kız kardeşi veya annesi, bebeği çeşitli büyü sözleri ve dualar okuyarak kayın dallarından yapılan süpürge ile yavaşça vurarak yıkar. Mişer Tatarları ise nazardan ve kara güçlerden koruma amacı ile kayın dallarından yapılan süpürge ile doğan bebeği yıkadıkları gibi gelin olacak kızı da

yıkarlar. Kayın ağacı, Tatar Türklerinin cenaze merasimleri içinde de yer alır. Kreşin ve Astrahan Tatarları, ölüyü toprağa verirken tabuta koyarlar ve başucuna kayın dallarından yastık yaparlar. Tatarlar mezarın üzerine de genelde kayın ağacı dikerler. Tatar Türkleri, yeni doğan çocuğu yatırmak için hazırlanan beşiğin kayın ağacından yapıldığında, bu beşikte büyüyen çocuğun talihsiz olacağına inanırlar. Tatarlar, evlerinin yapımında kayın ağacını kullanmamak için özen gösterirler. Kayın gövdelerinden yapılan evde hayatın hüznü ve sıkıntı içinde geçeceğine inanırlar. Evin önünde veya bahçede büyüyen kayının gövdesinin nemlenmesi üzüntünün, evin yanındaki kayın ağacının birdenbire kırılması ölümün habercisidir. Evin yanındaki kayın ağacının birdenbire kırılması, bu evden cenaze çıkacağına işaret eder (Çetin, 2009: 589-593). Altay destanlarında Tanrı tarafından gönderilen kutlu kızlar, kavak ağacı vasıtasıyla yeryüzüne iner. Kavak ağacı, kutlu erkek kahramanlarda olduğu gibi, kadın kahramanlarda da mucizevî dönüşüm sembolüdür. Kavak, çocuk dileği için Tanrı'ya dilek dilenen kutlu mekân sembolüdür. Mucizevî dönüşümü sağladığı için kavak ağacı mutluluk sembolüdür. Kavak ağacı, gelinle ilgili olarak bolluğun, bereketin, selametın ve esenliğin sembolüdür. Çakırdikeni de mitolojimizde kut ve ebediyet sembolüdür. Bugün Türk dünyasında pek çok kutsal mekânda çakırdikeni takdis edilmektedir (Ergun, 2010: 187-190).

Bugün Anadolu'da da ağaç kültü ile ilgili değişik uygulamaların var olduğu görülür. Anadolu köylerinde hemen her evin önünde veya bahçesinde bir ulu ağaç bulunur. Bunlar adeta evlerin süsüdür. Bu ağaçlar ailenin, evin, soyun en değerli hatıralarındandır. Bu ağaçlar ancak bir felaket durumunda yok olur veya kururlar. Bunun dışında kesinlikle kesilmezler. Her evin olduğu gibi her köyün de bir ulu ve yaşlı ağacı vardır. Türklerde yeni nesiller köklü bir ağacın dalları ve yaprakları gibi görülürler. Mezarlara ağaç dikme eski bir Türk geleneğidir. Örneğin Antalya'nın Toros yaylalarında ladin dalını mezarın üzerine koymak bir gelenektir. Ardıçlı mezarlar hem Orta Asya'da hem de Anadolu'da önemli bir yer tutar. Mezarlar üzerine dikilen ağaçlar aynı zamanda ölünün gömüldüğü yeri belirsiz hale getirmek için de en iyi yoldu. Anadolu'da dağların ve tepelerin üzerlerindeki tek ağaçlar halk nazarında daima büyük sevgi ve saygıyla anılmışlardır. Kutlu ağaçlara kurban kesilirken paçavra da bağlanırdı. Türklerdeki ağaç saygısı bir tapınma şeklinde olmamıştır. Anadolu'da ağaçlara bez bağlama yolu ile çocuk dileklerine rastlanır (Ögel, 2006: 465-490). Balıkesir/Edremit'in Çamcı Köyü Türkmenlerinde (Tahtacılarında) karınları ağrıyan çocuklara nineler, analar şu duayı okurlar: *"Dağlar, taşlar, ulu kaba ağaçlar, koca çaylar, Koyunoğlu Yusuf hû gel çocuğumun ağrısını al."* Erzincan/Tercan'ın güneybatısındaki "Livağa" diye bilinen yatıra çevre halkı her yıl ziyarete gelir, mezarın çevresindeki ağaçlara iplik ve bez bağlar. Halk arasında bu ağaçları kesip götürülenlerin iflah olmayacağı inancı bulunur (Özarlan, 2003: 95-101).

Malatya'nın Onar köyündeki Onar Dede ile Sakız Dede türbelerinde kutsal olduğu kabul edilen kuru bir ağaç bulunur. Halk bu ağacın gövdesinden çıkardığı yongaları kaynatır, hasta hayvanlara içirir. Böylece bu hayvanların şifa bulacağına

inanılır. Mut bölgesinde bir kişi rüyasında ulu bir ağacın devrildiğini görürse, bu bölgedeki eşraftan birinin öleceğini gösterir. Türkler ağaç ve orman iyelerini memnun ettiklerinde, huzurlu, mutlu ve bereketli bir ömür süreceklerine inanırlardı. Halk, Siirt'te Kız Evliya Tepesi'nde bulunan kutsal olduğuna inanılan kayın ağaçlarını sık sık ziyaret eder, çaput bağlar. Diyarbakır'da Sin ve Sindaş adlı iki kardeşin türbesinin çevresinde bulunan ağaçlara dokunulmaz, bu ağaçların dallarını kıranların öküz gibi böğürerek öleceğine inanılır. Siirt, Tunceli ve Adıyaman illerinde de tek olan ardıç ve meşe ağaçları mukaddes kabul edilir, bu gibi ağaçlara dokunanlar hoş karşılanmaz. Günümüzde Anadolu'nun her neresine bakılırsa bakılsın, takdis olunan ağaçların, eski Türklerdeki ağaç kültürü ile ilgili inanışların bir devamı olduğu görülür. Sivas-Divriği Vazıldan köyü ve çevresinde de ardıç ağacı kutsaldır. Bu köyün yakınında bulunan ardıç ağacının meyvesini çocuğu olmayan kadınların yedikleri takdirde, çocuklarının olacağına inanılır. Aynı bölgedeki Gemhu köyünde de çocuğu olmayan kadınlar, Koca Haydar Türbesi civarında bulunan bir söğüt ağacının yapraklarını yer, bu sayede çocuk sahibi olabileceklerine inanırlar. Divriği Odur köyünde ise kutsal olduğuna inanılan "Merg Ağacı" adı verilen bir ağaca karşı, bölge halkı hürmet gösterir, dallarını kırmaz, ona niyaz ederler. Bir adamın bu ağaca balta vurduğunu ve ağaçtan kan aktığına dair inanç vardır. Çevre halkı tarafından çok kutsal sayılan bu ağaca, her yıl haziran ayının üçüncü haftasında yöredeki köylüler tarafından ziyaretler yapılır, mumlar yakılır ve kurbanlar kesilir. Bölgede, bazı koruluklardan ağaç kesmek uğursuzluk getirir ve böyle bir eylemde bulunan kişinin başına birtakım musibetler gelir. Ayrıca bölgede, halk İğnedin (siğilli çalı), Ziniski, (Yılgın dede-siğilli çalı) gibi kutsal mekânlara her türlü ağrı ve sızılar için ziyaretler yapar. Ellerinde siğilli olan kişiler buraya gider, ellerindeki siğil sayısınca dal büker ve evlenmek isteyen genç kızlar ise dileklerinin gerçekleşmesi için bu çalıya mendillerini bağlar. Divriği Yağbasan köyünde ise bazı ardıç ağaçları, kurudukları halde kutsal kabul edildikleri için kesilmez. Bu ağaçlar sadece yapılan dinî bir tören esnasında kurban eti pişirilirken yakacak olarak kullanılabilir. Bazı ağaçların kutsal olduğu ile ilgili inanışlar Doğu Anadolu'daki Alevî toplulukları arasında da yaygındır. Siirt, Tunceli, Adıyaman, Elazığ illerinde yaşayan Alevîler, meşe ve ardıç ağaçlarını takdis ederler. Halk yılın belirli dönemlerinde en güzel elbiselerini giyer, kadınlı erkekli gruplar halinde ilahiler eşliğinde bu ağaçlara ziyaretler yapar, adaklar adar, kurbanlar keser ve ağaçlara dilek çaputları bağlarlar. Kazdağı'nda çetlemik gibi kutsal olduğuna inanılan bazı ağaçlardan nazarlıklar yapılır. Çocuklarını nazardan koruyabilmek için çocukların beşiklerini de çetlemik ağacından yaparlar. Bu sayede ağaçtaki uğurdan, kuttan ve kutsallıktan korunduklarına inanırlar. Özellikle Tahtacı Türkmenlerinin çadırlarında kullanılmış olan ağaçlar, bu bölge insanının hayatında önemli bir yere sahiptir. Van Kalesi'nin içerisinde "zatülekber" diye bilinen bir ağacın kökünden çıkan katranın yenilmesi üzerine, çocuğu olmayan kadınların hamile kalıp çocuk sahibi olacaklarına inanılır. Ağaç, Hazreti Ali'ye bağlanır, kökünden çıkan katran Zülfikâr'la ilişkilendirilir (Işık, 2004: 102-104; Alptekin, 2007: 35; Duymaz-Şahin, 2008: 121). "Alevî Türkmenlerde, kutlu ağaçlar Hz. Ali kültürüyle birleştirilmiş ve yaz kış yeşil kalmaları da Hz.

Ali'nin yeşil eliyle ilişkilendirilmiştir. Gök Tanrı inancında Tanrı'nın sonsuzluk vasfıyla izah edilen yaz kış yeşil kalma olgusu, İslamî dönemde Alevî Türkmenler arasında Hz. Ali kültü ve onun yeşil eliyle izah edilmiştir” (Özdemir, 2010: 104).

Kızılcahamam'ın içinde bir tepede bulunan ağaca halk, nezir olarak paçavra ya da ip bağlar. Yine Dört Yol ile Çay arasında “Cennet Ana” denilen ağaca halk, hasta çocuklarının iyileşmesi için paçavra bağlar ve öperler (İnan, 1998: 258). Hacı Bektaş Velî'de de görülen ve kutsallık atfedilen ağaç (sopa) Eski Türklerden itibaren yaygın olarak yer alan bir motiftir. Asa, kamlık ve kızılbaşlık arasındaki ortak noktalardan biri olarak değerlendirilebilir. Eski Türklerde kayın ağacından yapılan asa, ayin sırasında önemlidir. Asanın gaipten haber verme özelliğine inanılır. Kızılbaşlarda ise öneminden dolayı torba içinde saklanan asa ile dede, cem toplantılarını idare eder, bu asa kutsal olarak kabul edilir. İslamî gelenekte Hz. Musa asasıyla mucizeler yapar. Yunus Emre, Taptuk Emre'nin fırlattığı asayı beş yıl aradıktan sonra bulduğu yere yerleşir. Dut ağacıyla ilgili günümüzde Ankara'da “Dut Dede” şenlikleri düzenlenir. Yapılan şenliklerde dut ağacı kutsal kabul edilir, adak ağacı hâline getirilerek bezler bağlanır (Gürsoy, 2012: 53). Orman kültü ilkel toplulukların orman ürünleriyle, avcılıkla geçimlerini sağladıkları dönemlerin kalıntısıdır. Zamanla hayat koşulları ve dinî inançlar değişmesine rağmen, orman kültü devam etmiştir. Eskiden orman ruhuna her avcı kurban sunardı. Erkek olsun kadın olsun herkes ağaca saygı duyar ve çekinirdi. Günümüzde Tunceli, Adıyaman, Elazığ'daki Kızılbaşlar tek olan meşe ve ardıç ağaçlarını ziyaret ederler. Bu ağaçlar yanında ayinler düzenler, ağaç dallarına çaputlar asarlar. Ağaçlardan yağmur, evlenme ve çeşitli hastalıklardan kurtulma gibi isteklerde bulunurlar. Tahtacı'da kadınlar kısırlıklarından kurtulmak için ağaca sarılırlar. Yörüklerde kutsal sayılan ağaçların yanında uzanılmaz (Artun, 2005: 103-106).

2. Şor Kahramanlık Destanlarında Ağaç Kültü

Türk kültüründe gökten inen her şeyin cennetten geldiği, Tanrı tarafından gönderildiği için kutlu olduğu kabul edilir. Eski Türk sosyal hayatında ağacın insan hayatı üzerinde tesiri olduğuna inanılır. Türkler ağaç iyelerini memnun ettiklerinde huzurlu, mutlu ve bereketli bir ömür süreceklerine inanırlardı. Eski Türk sosyal hayatında güçlü tesirleri olduğuna inanılan kutsal ağaç kültü, atalarımız vasıtasıyla Anayurt'tan Anadolu'nun yerleşim alanına yayılmıştır. Türklerde tabiat ve tabiatı meydana getiren unsurlar önemli varlıklar olarak görülmüş ve onlarda bulunan gizli güçlerin insanlara iyilik veya kötülük yapabilecekleri düşünülmüştür. Bu anlamda, Türkler doğada görülen her şeye dinî bir anlam ve değer atfetmiştir. Ağaçlarla ilgili inanışlar ve uygulamalar bunlardan sadece biridir. Şor kahramanlık destanlarında, Şor Türklerinin tabiat kültürleriyle ilgili inanışlarını yansıtan kutsal ağaçların geniş bir şekilde yer aldığı görülür. İncelenen on beş destan metninden özellikle Altın Sırık destanında ağaç kültü yaygın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Şor kahramanlık destanlarında ağaç, aşağıdaki işlevleriyle yer almaktadır:

2.1. Ağaç-İnsan Yaşamı Paralelizmi: *“Altay-Sayan Türklerinden Şorların, en yaşlı ağca kayın ağacının altında ilkbahar ritüeli yaptıkları bilinmektedir. Şorlar bu törende ruhlara*

adak adadıktan sonra geriye kalan içkileri ağacın köküne dökerlerdi. Bu da bir nevi saçı saçma geleneğini yaşatmaktı. Yaşlıların dediğine göre önceleri herkesin kendi ağacı vardı. O zaman her yaşlıya bir ağaç düşerdi. Adamlar öldüklerinde ağaçlarının da kendileriyle birlikte öldüğüne inanırlardı” (Bayat, 2007: 185-186). Bayat tarafından burada ifade edilen, her insana ait bir ağacın var olduğu ve ağacın yaşamıyla o kişinin yaşamının birbirine bağlı olduğu inancı, Şor kahramanlık destanlarında da görülür. “Ak Kağan” destanında, Altın Tayçı, kendisi gibi bir yiğit olan Çargın Tayçı ile tutuşur:

“İki yiğit sonra tutuştuklarında katı ağaç kuruyup kırıldı, kara yer yarılıp kaldı. Yuvalı kuş, yuvasından kaçtı, yavrusunu hayvan, yavrusundan azdı. Ak nehri gölete çevirip, dövüştüler, ak dağı tümsek kılıp kapıştılar. Tutuşa tutuşa, yedi gün tutuştular. Yedi gün sonunda, ulu ağaç düşüp kaldı, ulu yiğit hikkıldayıp yıkıldı. Ağarıp ay öldü, göverip güneş öldü” (Ergun, 2006: 160).

Dövüş sonunda Çargın Tayçı ölür. Destanda anlatılan ulu ağacın yıkılması Çargın Tayçı'nın ölümüne işaret eder. Aynı düşünce “Altın Sırık” destanında da karşımıza çıkar. Destanda Altın Sırık, Kağan Sulazın ile vuruşurken onu başından yakasından kavrayıp kara taşa vurur. Bunun sonucunda:

“Ulu ağaç yıkılıp kurudu,
Kudretli bahadır inleyip yıkıldı” (Ergun, 2006: 257).

Bu mücadelenin sonunda da ulu ağacı yıkılan Kağan Sulazın ölür. Diğer destanlarda da yiğitlerin ölümü buna benzer ifadelerle anlatılır. Bu tarz sahneler ve kalıp ifadeler neredeyse her dövüşün sonunda rastlanır. Ulu ağacı yıkılan yiğit, dünyaya veda eder.

“Altın Sırık” destanında Ay kara at ile ak kır at yarıştıklarında uğultulu bir doruğa ulaşırlar. Sonra baktıklarında:

“Bu yetmiş aşitli bezenip büyüyen,
Genç tayganın eteğine geldiler.
Yaş ağaçlı genç tayganın bengü sırtında,
Altın Çiltis'in gömüldüğü,
Altın çamın yanında,
Başka bir küçük çam bitip,
Büyüyüvermiş imiş
Bunu görende ak kır at:
Endişelenip koşup gitti” (Ergun, 2006: 291).

Burada ulu ağaçların yıkılması sadece ölüme işaret etmez, aynı zamanda ölen kişilerin gömüldüğü ağacın yanında başka bir ağacın çıkması da ölüme işaret eder. Altın Çiltis öldüğünde altın çamın yanına gömülmüştür. Ölen kişinin yanında başka bir ağacın çıkışı yanına başka bir kişinin geleceğini işaret eder. Ağacın bitmesi başka bir ölümün işaretidir. Nitekim sonradan anlaşılır ki Altın Şappa da ölmüştür. Bu nitelikleriyle ağaç ile destan kahramanlarının yaşamları arasında bir paralellik vardır. Yalnız, ölen kahramanın bu dünyaya ait ağacı yıkılırken, bu kez gömüldüğü yerde onun adına yeni bir ağaç biter. Bu ağaç ölen kişinin mekânına bir kutsallık katar. Bir anlamda ölen kişi için yeni bir ağacın bitmesi, kişinin aslında yok olmadığını, sadece

bu dünyadaki yaşamının sona erdiğini gösterir. Çünkü ölen kişinin yeni biten ağacı, ona bizim görmediğimiz yeni bir yaşamın kapılarının açıldığını düşündürür. Ölen kişinin mezarının yanındaki ağaç var olduğu müddetçe kahramanın oradaki yaşamı da devam edecektir.

2.2. Ağaçta Tezahür Eden Tanrı: *“Bir tanrı(ça)nın ağaçta tezahür etmesi, bütün Yakın Doğu’nun plastik sanatında görülen bir motiftir; bu motif, bütün Hindu-Mısır-Ege bölgesinde de bulunabilir. Çoğunlukla, bazı verimlilik tanrısının tezahürlerini temsil eder. Evren kendini Tanrının yaratıcı güçlerinin bir tezahürü olarak gösterir”* (Eliade, 2005: 329). “Delikanlı” destanında Tanrı, ak saçlı bir ihtiyar şeklinde bir kayın ağacında ortaya çıkar. Destana göre, eskiden bir delikanlı varmış. Atası, anası yokmuş. Kıyafeti yok, çıplakmış. Oğlanın bir yengesi varmış; yengesinin eri yok, dulmuş. Ona yengesi bakarmış. Oğlan bir sabah kalktığında kapısında gemsiz ve eyersiz bir at görür. Ata biner, yengesiyle vedalaşıp gider:

*“Az gitmiş de, uz gitmiş,
Denizin kıyısına geldi,
Sahilde güzel bir kayın durmakta.*

Oğlan onu görür.

Atı söyledi:

*‘Burada güzel bir ağaç var,
Buraya konalım.’ dedi”* (Ergun, 2006: 467).

Oğlanla at orada durur. Kayın ağacının yanında yatıp uyurlar. Kalktıklarında eyerle gemi orada bulurlar. Bunlar, Tanrı tarafından kendilerine verilmiştir. Oğlan, kendisine ad koyacak birini arar. Atı, ona adının Tanrı tarafından verileceğini söyler. Oğlan, Tanrı’nın nerede olduğunu sorar. Atı ona yol gösterir. Bir kayın ağacının yanına gelirler:

“Kayından biri bağırdı:

‘Dur, oğlan!’ dedi.

‘Gitme, oğlan!’ dedi.

Oğlan durup kaldı.

O ağaca baksa,

Onda ak saçlı bir ihtiyar,

Kayın başında oturmakta.

‘Dur, oğlan.’ demiş.

‘Adını koyup vereyim.’ demiş.

‘Aymanıs olsun!’ demiş.

Oğlanın adı artık Aymanıs olmuş.

Oğlan artık delikanlı olmuş.

Aymanıs sorar.

‘Sen kimsin?’

Adımı koydun?’ demiş.

İhtiyar söyler:

*'Ben kim olayım,
Yaratan Tanrırım.'* demiş" (Ergun, 2006: 468).

Destanda Tanrı, kimsesiz bir yiğide bir ağaç başında görünmüş, onun birtakım ihtiyaçlarını gidermiş, ona adını da vermiştir. Tanrı'nın kayın ağacında ortaya çıkışı kayın ağacının kutlu olmasından dolayıdır. Kayın ağacı Türkler için Şamanizm devri ile yakından ilgili olan kutlu ağaçlardan birisidir. *"Kayın, Tanrı'nın ağacı sayılır ve onun yerleştiği yer, Tanrı kutunu içine sindirir. Türk kültürünün ve mitolojisinin en önemli ağacı olan kayın, iyi ve koruyucu ruhların yeryüzüne inme yoludur. Örneğin, kadınların ve çocukların koruyucu ruhu Umay da, Tanrı'nın emriyle yeryüzüne indiğinde yanında iki kayın ağacı getirmiştir"* (Çetin, 2009: 584). Altay'da yaşayan bazı Türk kabilelerinde çeşitli ritüeller kayın ormanları yanında uygulanırdı. Bu ormanın çevresi de kutsal sayılırdı. Merkez ve Kuzey Asya halklarında şamanlara inanan insanlar dua etmek için önlerine kayın dalı dikerlerdi. Şamanların kullandıkları davullarının kasnağı ve tokmağı, tefleri, asaları, kap kaçakları da Tanrı kutunu taşıdığına inanılan kayın ağacından yapılırdı. Davullarının üst tarafına, göğü temsil eden bölgeye de kayın ağacının resmi çizilirdi (Çetin, 2009: 584-585). Eski Türklerde en makbul sayılan ağaç kayın ağacıydı. Her şaman ayini yaparken yanında kayın ağacını bulundururdu. Şamanlara göre kayın ağacı tanrı Ülgen ve Umay ile birlikte gökten inmiştir. Şamanlar gökyüzüne çıkarken ağacı bir merdiven gibi kullanırlardı. Yakut kamplarının her birinin bir ağacı bulunurdu. Şaman olurken şaman adayı tarafından bir ağaç dikilirdi. Şaman ile ağaç adeta özdeşleşmişti. Şamanın ölümü durumunda ağaçları da kesilirdi. Yakutlar, Şamanların kapılarına diktikleri ağacın dalları arasında Tanrı'nın çocuklarının himaye edildiğine inanırlardı. Ruhlar kuş biçiminde bu ağacın dalları arasında uçuşurlar. Bir insan doğunca buradan bir ruh uçar, o insana can verir (Çoruhlu, 2006: 120).

Kozmosta bir ağaç formunda açığa çıkan tanrı, tekrar meydana gelişin ve ölümsüz hayatın kaynağıdır. Bu kaynak aynı zamanda insanın döneceği kaynaktır (Eliade, 2005: 330). Birçok kültürde belli bir ırkın ağaçtan türediğine dair inançlar vardır. Bir ağaç ya da çalı kabilenin mitolojik atası olarak kabul edilir. Bu inanç Ay kültürüyle yakından ilgilidir. Ay ile tanımlanan mitolojik ata, bir ağaç ile temsil edilir (Eliade, 2005: 355). *"Gökle yer arasındaki bağ olağanüstülükler çerçevesinde gerçekleşir. Gök tanrı, erki yerdeki kahramanlar aracılığıyla kullanır. Sadece insanlar değil, kurt ve ağaç gibi varlıklar da kutsalın aracısı olabilirler, sembolik olarak tanrıyı veya tanrıdan geleni temsil ederler"* (Önal, 2009: 66).

"Altın Sırık" destanında Altın Kağan, Altın Dağ'ın tepesine çıkar; burada bulunan ağaçlar da saf altındandır. Altın Dağ'ın en tepesinde altın yapraklı ak ağaç vardır. Altın ağacın altında ise altın masa vardır. Burada Üç Yaratıcı oturmaktadır:

*"Altın tayganın en tepesinde,
Altın kucağa sığmaz, altın yapraklı,
Altın kayın dururmuş"* (Ergun, 2006: 237-238).

Ölen kahramanların cesetlerinin asıldığı ağaç da kutsal dağın tepesinde bulunmaktadır. Bu dağın tepesi ölümsüzlüğün yaşandığı yerdir. Üç Yaratıcı'ya ulaşmanın yolu bu dağda bulunan kutsal ağaçtır. Tanrıların bu ağacın etrafında

bulunmaları ağacın kutsallığını gösterir. Bir anlamda ağaç Tanrılarla insanların bulunduğu yer, kahramanların Tanrılarla iletişime geçtiği mekândır. Dağın en yüksek noktasında bulunan ağaç Tanrı mekânıdır; yani cennettir.

“Altın Sırık” destanında bu ağaca benzer başka bir ağaçtan da söz edilir. Bu ağaç kayın değil, çamdır. Altın Sırık ile Altın Şappa Altın Dağ’a çıktıklarında buradaki Üç Yaratıcı onları altın çama gönderir:

*“Şimdi siz, demiş,
Buradan öteye bu yerin dibine gidin,
Bu yerin bittiği yerde,
Altın tayga var, altmış aşitli,
Altın tayganın eteği
Altın ırmağın yayılıp aktığı yer.
Ak bozkırın ortasında,
Altın çama birlikte
Altın Şappayla gidin”* (Ergun, 2006: 283).

Altın kayın ile altın çamdan anlaşıldığı üzere “altın” sıfatı ağaçların kutsallığına işaret eder. Altın kayın, Altın Dağ’ın en yüksek yerinde bulunurken; altın çam, Altın Tayga’nın eteğinde, altın ırmağın aktığı yerde, ak bozkırın ortasındadır. Bu ağaçların yaprakları diğer ağaçlardan çok daha büyüktür ve altındandır. Bu yerler, Tanrıların yeryüzüne indiği mekânlardır. Burada bulunan ağaçlar, gökyüzü ile yeryüzü arasındaki geçiş yerleridir. Mağaraların yeraltı dünyasına açılan kapılar olarak düşünülmesine benzer bir işlev üstlenirler.

2.3. Yas Törenlerinde Ağaç: Eski Türklerde “kut” sahibi kişilerin cesetleri, kutsal olarak kabul edilen ağaçların tepelerine bırakılırdı. “Kutsal ağaçların ölenlerin ruhlarını Tanrı katına, yani cennete ya da cehenneme gönderebilme kudretine sahip olduğuna inanılmış ve kutsal ağaçların dallarına ya da dibine defnedilen kişilerin ruhlarının Tanrı katına gitmesi arzulanmıştır” (Ergun, 2006: 90). Özellikle han soyundan gelen ya da kahraman kişilerin Tanrı tarafından kutsal ağaçlar vasıtasıyla dünyaya gönderildiğine inanılır. Bunun doğal bir sonucu olarak ölen bu kişilerin ruhları, tekrar ağaç vasıtasıyla Tanrı katına gönderilir. Şor kahramanlık destanlarında da ağaç, yiğitlerin ölümünden sonra bu önemli işlevi yerine getirir. Ölen kahramanın cesedi, arkadaşları tarafından yüksek bir çam ağacının üstüne, altın bir tabut içinde asılır. Ölenin yakınları çam ağacının etrafında üç gün boyunca ağlayarak dolanırlar. “Altın Sırık” destanında Altın Sırık ile Altın Şappa, dostları Altın Çıltıs’ın ölü bedenini Bakır Tayga’nın doruğuna çıkarırlar:

*“Yetmiş aşitli bezenip büyüyen,
Genç tayganın doruğunda,
Altın çamın ucu,
Yetmiş gökten yükseğe,
Büyüyüp çıkmışmış.
Attan inip gelip
Altın Çıltıs’ın ölü bedenini,*

Altın eyerden indirip,
 Altın tabut yontup,
 Buna yatırıp,
 Altın çamın tepesini,
 Çekip eğip,
 Altın tabutu ona asıp,
 Bıraktıklarında,
 Altın Çıltıs'ın ölü bedeni,
 Üstteki otuz göğü,
 Şavkı asılıp parıldatmış.
 Üç gün boyunca,
 Altın çamı dolanıp
 Ağlaştılar" (Ergun, 2006: 268).

Altın Çıltıs'ın ölü bedeni, altın çamın üzerine bırakılır. Böylece Altın Çıltıs'ın ruhunun kutsal ağaç vasıtasıyla Tanrı katına ulaşacağı arzulanmıştır. Altın Şappa'nın ölümünde de aynı ritüel tekrar edilir. Altın Şappa'nın cesedi de arkadaşı Altın Sırık tarafından Altın Çıltıs'ın gömüldüğü çam ağacının yanına getirilir, ağaca bir tabut içinde asılır. Bu ağacın yanında da Altın Şappa'nın ölümünün bir işareti olarak bir çam ağacı çıkmıştır:

"Altın Çıltıs'ın cesedinin gömüldüğü,
 Altın çamın dibine varıp,
 Attan inip, Altın Şappa'nın bedenini,
 Eline alıp indirdi.
 Altın tabut hazırlayıp,
 Altın Şappa'yı altın tabuta koydu,
 Altın Sırık sonra gördüğünde:
 Yanda çıkıp biten altın çam,
 Altın Çıltıs gömülen altın çamın,
 Altıyla denkleşip büyüyüp çıkmış.
 Altın Sırık, erler eri,
 Altın çamın başını eğip,
 Altın Şappa'yı gömdüğünde" (Ergun, 2006: 298-299).

Destanlarda ölen kişilerin cesetleri sadece altın çam ağacına asılmaz. Cesetlerin çam ağacının yanı sıra kavak ağacına da asıldığı görülür. "Altın Tayçı" destanında babasının iki atını çalan Sarı Çelbegen'den öcünü alıp dönen Altın Tayçı, yaşlanıp ölen babası Ak Kağan ile yaşlı anasının cesetlerini bir demir kavağın başına asar:

"İhtiyarla kocakarının naaşını
 Demir kavağın başına birlikte asmış.
 Altın tabut yapıp,
 İhtiyarla kocakarının naaşını,
 Ona salıp koyup,
 Demir kavağa çıkarıp koydu" (Ergun, 2006: 307).

2.4. Dünya Ağacı: Türk mitolojisinde ağaç, dünya modelinin dikey yapılanmasını simgeler. Bu simge dünya ağacı düşüncesini oluşturmuştur. Eski Türk inancına göre evrenin merkezinde bulunan ve üç dünyayı eksen gibi tutan bir ağaç vardır. Bu inanç dinî ritüel ve kutlamalarda önemli bir rol oynar. Üç katmanlı dünyayı birleştiren dünya ağacı, kozmosun kendisidir. Dünya ağacı, köküyle yeraltı dünyasını; gövdesiyle orta dünyayı; dalları ve yapraklarıyla yukarı dünyayı sembolize eder. Altay ve Yakutlara göre çam ağacı dünyadaki ağaçların en büyüğüdür ve bu ağacın tepesinde Tanrı Bay Ülgen oturmaktadır (Bayat, 2007: 187).

Kutsal ağaç, mitolojik dönem Türk düşüncesine göre insanı Tanrı'ya ulaştıracak bir vasıttır. Kutsal ağaçların başları göğün derinliklerine kadar uzanmakta ve bir ışıktan ibaret olan cennete ulaşmaktadır. Bu inanış doğrultusunda ağaçlara dokunulmaz, kurusalar bile kesinlikle kesilmezler, ağaçlara bir adak gibi kabul edilen bez bağlanır. Ağaçlara duyulan saygı onlarda bulunduğu inanan sihrî kuvvete karşı duyulan korku ile karışık saygıyı ve boyun eğmeyi ifade eder (Bekki, 2008: 100). "Altın Sırık" destanında, dal ve yapraklarıyla üstteki kırk göğe kadar yükselen altın çam ağacından söz edilir. Bu ağaç Altay ve Yakutlarda da olduğu ifade edilen ve Tanrı Ülgen'in tepesinde oturduğu büyük çam ağacını hatırlatır. Altın Sırık ile Altın Şappa, Ay Kağan'ın diyarına giderler. Altın çam, Altın tayganın dibinde, altın bozkırın ortasında karşılıklarına çıkar:

*"Üstteki kırk göğe dek büyüyen,
Altın çam varmış"* (Ergun, 2006: 288).

2.5. Dünyanın Oluşumunda Ağaç: Şor kahramanlık destanlarında ağaç, dünya yaratıldığında ilk olarak yaratılmış olan varlıklardan biridir ve ilk olarak yaratılıp kutsal kabul edilen diğer varlıklarla birlikte anılır. Önce her taraf sularla kaplıdır, su bölündüğünde yer oluşur, yer ortaya çıktığında nemle birlikte ağaç yeri yırtarak çıkar. Böylece su ve yerden sonra yaratılan üçüncü varlık ağaçtır. İlk yaratılan varlıklardan olması, ağacın kutsal olarak görülmesinin nedenlerinden biridir. Ağaçlar içinde de ilk yaratılan ağaç, kavaktır. "Kağan Argo Ablalı Kağan Mergen" destanında dünyanın oluşumu şöyle anlatılır:

*"Öncelerin öncesinde imiş,
Şimdikin önünde,
Öncekinin sonunda,
Kepçeyle yer bölüp,
Maşrapayla su bölündüğünde,
Yer oluşup,
Nem yeri yaranda,
Yeri yarıp ağaç çıkanda,
Ağaç yırtılıp yaprak çıkanda,
Kayın ağaçta yaprak çıkanda,
Halk-tebaa yaratılmış;*

*Kavak ağacında yaprak çıkanda,
Ak mal yaratılmış” (Ergun, 2006: 326).*

2.6. İnsanın Yaratılışında Ağaç: Ağaç kültü Türk kültürünün mitolojik dönemi ile ilgilidir. Türk düşünce sisteminde yaradılışın izahında ağaç kültü ana motif olarak yer alır. Radloff tarafından Altaylı Türklerden derlenen mitte Tanrı, insanı dokuz dallı ağacın altında yaratmıştır. “Altın Ergek” destanında bu inancın izleri görülür. Altın Ergek, Arancula adlı ak kızıl atıyla Gök denizi geçerek Dokuz Kara Mongus’un yurduna gelir. Altın Ergek, Dokuz Kara Mongus’un yanına varırken atını:

*“Dokuz dallı demir melez ağaca
Arancula ak kızıl atı
Dokuz kez dolayıp bağladı” (Ergun, 2006: 220).*

Burada adı geçen “dokuz dallı demir melez ağaç”, Tanrı’nın altında insanı yarattığına inanılan dokuz dallı ağaçtır.

3. Sonuç

Ağaç kültü, Türk kültür ve inanç sistemlerinin en eski çağlarından günümüze kadar varlığını sürdürmüş önemli bir inanç ve kültür unsurudur. Ağaç etrafında teşekkül eden inanç neticesinde, ağaç kutsal sayılmış; sevgi ve saygı görmüş ve özellikle kam/şamanlık dönemi inanç sisteminde oldukça kuvvetli bir rol üstlenmiştir. İslâmiyet’ten önceki Türk inançlarında, özellikle kam/şamanlık geleneğinde görülen bu kült anlayışı, İslâmiyet’e geçişle birlikte İslâmî bir havaya bürünerek devam etmiştir. Ağaca saygı gösterme ve onu kutsal addetme, günümüz şartları içinde de yaşamakta ve fonksiyonlarını sürdürmektedir. İnceleme sonucunda, ağaç kültü ile ilgili, Şor kahramanlık destanlarında aşağıdaki özellikler tespit edilmiştir:

a. Şor kahramanlık destanlarında her insanın bir ağacı olduğu inancı vardır. Bu ağacın yok olması kişinin ölümüne, kişinin ölmesi ağacın kurumasına neden olur. Bu anlamda kişiye ait olduğuna inanılan ağaç ile insan yaşamı birbirine bağlıdır.

b. Şor kahramanlık destanlarında Tanrı, bir ağaç formunda açığa çıkar. Ağaç, tekrar meydana gelişin ve ölümsüz hayatın kaynağıdır. Bu kaynak aynı zamanda insanın döneceği kaynaktır.

c. Şor kahramanlık destanlarında kutsal ağaçların, ölenlerin ruhlarını Tanrı katına (yani cennete ya da cehenneme) gönderebilme kudretine sahip olduğuna inanılmıştır. Kutsal ağaçların tepelerine cesetleri bırakılan kişilerin ruhları, oradan Tanrı katına ulaşacaktır.

d. Şor kahramanlık destanlarında, eski Türk inancının bir yansıması olarak, evrenin merkezinde olduğuna inanılan ve üç dünyayı eksen gibi tutan “Dünya Ağacı” inancı vardır.

e. Şor kahramanlık destanlarında ağaç, dünyada ilk olarak yaratılan kutsal varlıklardan biridir.

f. Şor kahramanlık destanlarında Tanrı’nın, insanı dokuz dallı ağacın altında yarattığı inancı bulunur.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Ş. H. (1993). "Şor Türkçesi ile İlgili Yeni Yayınlar ve Çalışmalar". Türk Dili Dergisi, 500: 193-196.
- AKALIN, Ş. H. "Şor Türkçesinin Söz Varlığındaki Rusça Ödünçlemeler ve Alıntılar Üzerine". <http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/3.php>.
- ALPTEKİN, A. B. (2007). "Türk Halk Hikâyelerinde Ağaç Motifi Üzerine". Millî Folklor, 76: 33-39.
- AMANOĞLU, E. K. (1998). "Nahçıvan'da Eski Türk İnançlarının İzleri (Ağaç Kültü)". Millî Folklor, 38: 36-43.
- ARTUN, E. (2005). Türk Halkbilimi. İstanbul: Kitabevi.
- BAYAT, F. (2007). Türk Mitolojik Sistemi 2. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BEKKİ, S. (2008). "Pir(i) Davut Türbesi Örneğinde Alevîlerde Su, Ateş, Kurban ve Ağaç Kültü". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 45: 93-101.
- BORATAV, P. N. (2012). Türk Mitolojisi. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- ÇORUHLU, Y. (2006). Türk Mitolojisinin Anahatları. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- DUYMAZ, A. ve ŞAHİN. H. İ. (2008). "Kaz Dağlarında Dağ, Ağaç ve Ocak Kültü Üzerine İnanış ve Uygulamalar". Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19: 116-126.
- ELİADE, M. (2005). Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi). (Çev. Mustafa Ünal). Konya: Serhat Kitabevi.
- ERGUN, M. (2000). "Türk Ağaç Kültü İnanıcının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları". Millî Folklor, 47: 22-30.
- ERGUN, M. (2006). Şor Kahramanlık Destanları. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGUN, P. (2010). "Türk Kültüründe 'Kavaktan İnen Gelin' Motifi". Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23: 186-195.
- GÖKYAY, O. Ş. (2000). Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul: MEB Yayınları.
- GÜRSOY, Ü. (2012). "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 61: 43-54.
- İŞİK, R. (2004). "Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar ve Bunlara Bağlı Kültler". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9/2: 89-106.
- İNAN, A. (1998). Makaleler ve İncelemeler II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAFESOĞLU, İ. (2012). Türk Millî Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KAYA, D. (2007). Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KURPEŞCO, N. N. "Şor Folkloru". (Türkiye Türkçesine Aktaran: Şükrü Haluk Akalın). http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_2/kurpesko.pdf. 223-228.
- ÖGEL, B. (2006). Türk Mitolojisi II. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖNAL, M. N. (2009). "Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgencilik". Millî Folklor, 84: 57-72.
- ÖZARSLAN, M. (2003). "Türk Kültüründe Ağaç ve Orman Kültü". Türkbilig, 5: 94-102.

-
- ÖZDEMİR, N. (2010). "Hz. Ali ve Yaz Kış Yapracağını Dökmeyen Kutlu Ağaç". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 56: 103-108.
- ZARİPOVA ÇETİN, Ç. (2009). "Tatar Folklor ve Halk Edebiyatında Kayın Ağacı". Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 4/3: 583-601.